

dr hab. Małgorzata Krzysztofik: *Psalterz Dawidów* Jana Kochanowskiego - największe do czasów Mickiewicza dzieło poezji polskiej – konspekt wykładu ¹

1. Geneza

Geneza *Psalterza* Jana Kochanowskiego związana jest z olbrzymią rolą Biblii w epoce renesansu. Myśliciele reformacji zwrócili się do *Pisma Świętego* (*sola scriptura*) jako jedyne go miernika prawdy objawionej. Stąd lawina przekładów *Pisma Świętego* na języki narodowe (przed wystąpieniem Marcina Lutra było ich ponad 100). Każdy z odłamów reformacji stawiał sobie za cel dać wiernym własny przekład Biblii (nie zawsze zgodny z doktryną katolicką) oraz uniwersalny modlitewnik, którym jest właśnie *Księga Psalmów*.

2. *Księga Psalmów*

Księga Psalmów powstawała w ciągu wieków: od XI/X w. do V w. przed Chrystusem. *Psalterz* składa się ze 150 psalmów, podzielonych na pięć nierównej wielkości ksiąg. Uniwersalizm księgi polega na tym, że psalmy podejmują liczne tematy, obrazujące całą skalę ludzkich doświadczeń, uczuć, przeżyć (np.: radość, smutek, ból, cierpienie, lęk, nadzieję). Wyróżniamy psalmy dziękczynne, błagalne, mądrościowe, królewskie, pokutne. Najczęściej wyodrębnia się 7 psalmów pokutnych ².

Psalterz to modlitewnik, na którym modlono się już w średniowieczu (*Psalterz Floriański*; *Psalterz Puławski*). To również najpopularniejsza księga *Starego Testamentu* tłumaczona na języki narodowe w renesansie. Pod wpływem ruchu reformacyjnego, proklamującego pierwszeństwo języków narodowych w liturgii, zrodziła się potrzeba przekładów rymowanych, które wykorzystywano w trakcie nabożeństw składających się z nauki i śpiewu wiernych.

3. Renesansowe przekłady polskie

Renesansowe przekłady polskie księgi pojawiają się od połowy XVI w. Autorzy przekładają bądź poszczególne psalmy, które wydają wraz z nutami, bądź całą księgę (m. in. Jakub Lubelczyk, Andrzej Trzecieski, Mikołaj Rej, Bernard Wojewódka). W Europie zachodniej mnożą się przekłady rymowane. Pod wpływem tego powszechnego zjawiska parafrazowania psalmów rodzi się *Psalterz Dawidów* Kochanowskiego. Najprawdopodobniej do pracy nad *Psalterzem* zachęcił poetę biskup Myszkowski, chociaż na to przypuszczenie nie mamy dowodu. Duchowieństwo katolickie pragnęło takiego przekładu *Księgi Psalmów*, który mógłby zastąpić przekłady protestanckie. Jan Kochanowski od początku zamierzał sparafrazować całą księgę i dać czytelnikowi polską lirykę religijną najwyższej klasy – jego *Psalterz* powstawał jako wybitne dzieło literackie.

4. Tematyka religijna w poezji Jana Kochanowskiego

Hymn *Czego chcesz od nas Panie* pochodzi z wczesnego okresu twórczości. *Zuzanna* (1562) - parafraza fragmentu *Księgi Daniela* - również. *Psalterz* powstaje pod koniec życia poety, kiedy w jego twórczości religijność powraca z wielką siłą i ugruntowuje się pod wpływem nieszczęść osobistych – przede wszystkim śmierci dzieci.

5. **Pierwsze wydanie *Psalterza Dawidów*** ukazało się w roku 1579 w Drukarni Łazarzowej. Wiemy, że pracę nad parafrazą rozpoczął poeta około roku 1571 (miał wtedy gotowych ok. 30 psalmów), a ukończył w 1578. Tak długi czas pracy stanowi świadectwo troski, z jaką

¹ Wykład przygotowałam m. in. na podstawie następujących opracowań: Janusz Pelc, *Jan Kochanowski*, Warszawa 1980; Jerzy Ziomek, *Renesans*, Warszawa 1995 (tu: rozdział VIII Jan Kochanowski); Stanisław Dobrzycki, *Psalterz Kochanowskiego, jego powstanie, źródła, wzory*, Kraków 1910.

² Por. Juliusz St. Synowiec, *Wprowadzenie do Księgi Psalmów*, Kraków 1996.

Kochanowski tworzył. Uznał, że jest to największe dzieło poetyckie, jakiego dokonał. Muzykę do psalmów napisał Mikołaj Gomółka.

6. Problemy poety w pracy nad biblijną księgą

W trakcie pracy nad *Psalterzem* poeta napisał list do Stanisława Fogelwедера, pełniącego funkcję sekretarza króla Zygmunta Augusta. Fragment listu mówi o problemach związanych z parafrazowaniem biblijnej księgi:

List do Stanisława Fogelwедера (6 X 1571): „Co się tycze reguły, którąś mi W. M. napisał, abych jej strzegł w przekładaniu, jest barzo dobra i pewna. Jenó ja miewam czasem, pisząc, wizyję; ukazują mi się dwie boginie: jedna jest konieczność (Ananke), w ręce spizowej niosąca haki i kliny, a druga – poezja tchnąca niewysłowionym czarem. Te dwie, kiedy mię obstaiją, nie wiem, co z nimi czynić”³.

Poeta w tych słowach nawiązał do popularnych wyobrażeń ikonograficznych. Dwie boginie to: Konieczność oraz Poezja. Pierwsza z nich zmusza do przestrzegania zasad i reguł w sztuce pisania. Wymaga także wierności wobec litery *Pisma*. *Biblia* jest Księgą natchnioną, nie można więc jej parafrazować w dowolny sposób, by nie dopuścić się zbezczeszczenia Słowa lub uzurpacji religijnej.

Bogini poezji symbolizuje w liście do Fogelwедера natchnienie poetyckie. Jan Kochanowski nie zamierza przecież jedynie przetłumaczyć psalmów, jest poetą, który chce ukazać czytelnikowi całe piękno i potęgę poezji.

Pisząc o bogini poezji, Kochanowski przywołuje znany w dziejach kultury zwrot „*nescio quid*” (w dosłownym tłumaczeniu „nie wiem co”). Ma świadomość tego, że wiedza o pięknie rządzi się swoimi prawami. Można znać teorię, ale piękno jest tajemnicą wielkiej sztuki.

List do Stanisława Fogelwедера obrazowo mówi o największym problemie w trakcie pracy nad *Psalterzem* – poeta zamierzał pogodzić wierność wobec litery *Pisma* z porywami natchnienia.

7. Wzorce *Psalterza*

Nie ma jednego przekładu, który bezpośrednio wpłynąłby na dzieło Kochanowskiego. Poeta sięgał do wielu źródeł. Mógł się poszczycić świetną znajomością łaciny i greki, na pewno korzystał więc zarówno z *Wulgaty*, jak i *Septuaginty*. Nie wiemy natomiast, czy znał język hebrajski (najprawdopodobniej nie). Zapoznał się z wieloma ówczesnie popularnymi przekładami i parafrazami, między innymi: Jerzego Buchanana, Hessusa (poeta krytykował tę parafrazę), Jana Campensisa, Pagninusa z komentarzem Francoise Vatable’a, Marota i Bezy. Znany mu był przekład autorstwa Mikołaja Reja, Jakuba Lubelczyka i Andrzeja Trzecieckiego oraz przekład z *Biblii Brzeskiej*. Prawdopodobnie korzystał również z edycji złożonych z 6 wersji drukowanych obok siebie (tzw. heksaplastycznych) z komentarzami.

8. Dedykacja

Poeta zadedykował swoje największe dzieło Piotrowi Myszkowskiemu - biskupowi krakowskiemu, podkanclerzemu koronnemu, królewskiemu sekretarzowi. W dedykacji dziękował mecenasowi za uzyskaną pomoc oraz życzyliłość, a także pisał o własnej wielkości. Dopiero praca nad *Psalterzem* pozwoliła mu stanąć w randze poetów światowej sławy. Miał również świadomość, że język polski dzięki jego talentowi stał się językiem poezji religijnej najwyższej klasy.

³ Fragment w tłumaczeniu Juliana Krzyżanowskiego, por. Jan Kochanowski, *Dzieła polskie*, oprac. J. Krzyżanowski, Warszawa 1980, s. 751-752 (*List do St. Fogelwедера*) i s. 852 – przypisy do listu.

**Jego Miłości Miłościwemu Panu
Panu Piotrowi Myszkowskiemu
z łaski Bożej Biskupowi krakowskiemu etc.**

Żniwa swego pierwszy snop tobie ofiaruję,
Cny Myszkowski, którego dobrodziejstwem czuję
Uwiązane swe serce; bo komu jest tajna
Twa łaska przeciwko mnie i chęć niezwykajna?

Jedeneś ty nalezion, u którego miały
Miejsce Muzy wzgardzone i twarz wdzięczną znały;
Jedeneś ty rozumiał, że moje Kameny
Mogły jednak być godne jakiegokolwiek ceny.

Tymżeś mi serca dodał, żem się rymy swymi
Ważył zetrzeć z poety co znakomitszymi
I wdarłem się na skałę pięknej Kalijopy,
Gdzie dotychmiast nie było znaku polskiej stopy.

I teraz ci z Libanu niosę Dawidowe
Złote gęśli, a przy nich polskie pieśni nowe:
Psalterza pięć książeczek, którym ty łaskawy
Wzrok ukazał, twej nieowszem niegodnym zabawy.

9. Wyznaniowość *Psalterza*

W dobie renesansu psalmy Kochanowskiego czytane były i śpiewane zarówno przez katolików, jak i protestantów. Dopiero w XVII wieku postawiono pytanie o wyznaniowość dzieła: czy *Psalterz Dawidów* jest utworem katolickim, czy protestanckim? Poeta konsekwentnie w trakcie całej swojej drogi twórczej unikał sporów dogmatycznych, ponieważ chciał być ponad wszelkimi podziałami. W utworze *Satyr albo dziki mąż* pisał:

„Nie uczyłem się w Lipsku ani w Pradze wiary
I nie wiem, jako każą w Jenewie u fary”.

Pragnął, by jego dzieło służyło wszystkim – prawdziwa poezja i wielka sztuka miała mówić językiem uniwersalnym, miała swym pięknem oczarować wszystkich – zarówno katolików, jak i protestantów.

10. *Psalterz Dawidów* wobec biblijnej *Księgi Psalmów*

Większą część *Psalterza* Jan Kochanowski pisał już w Czarnolesie. Nie pracował systematycznie, ale „na wyrywki”. Wybierał te psalmy, które w danym momencie silniej go poruszały, działały na wyobraźnię. Od początku zamierzał napisanie parafrazy całej *Księgi Psalmów*. Chronologii powstawania poszczególnych psalmów nie da się ustalić. Największym problemem, przed jakim stanął poeta, było wprowadzenie dzieła odmiennej kultury hebrajskiej w krąg kultury grecko – łacińskiej.

Praca poety nie była pracą tłumacza. Tłumacze *Biblii* dążyli do oddania tekstu całego, poprawnego, wiernego wobec oryginału. Poeta chciał psalmy oddać nowożytną formą wierszowaną. Z pewnością korzystał z jakichś komentarzy biblijnych – najprawdopodobniej z

wielu. Forma wierszowana wyklucza absolutną dosłowność wobec pierwowzoru. *Psalterz* Kochanowskiego nie jest więc dosłownym przekładem, ale poetycką parafrazą, czyli przeróbką tekstu oryginalnego. Poeta miał jednak świadomość istnienia granic w parafrazowaniu tekstu – uważał, że zbytnia swoboda poetycka, prowadząca do zmiany sensu oryginału, nie jest dobra.

Pisał stylem podniosłym. Interpretował psalmy literalnie i historycznie. Unikał interpretacji alegoryczno – figuralnej i mesjańskiej. Unikał również wszelkich wypowiedzi nacechowanych konfesyjnie. Dążył do oddania literalnego sensu psalmów. Chciał, by utwór był artystycznie doskonałą całością. Nigdy nie dodawał do litery *Pisma* aluzji do ludzi oraz czasów sobie współczesnych. Nie zmieniał treści psalmów. Dodawał jedynie epitety, metafory, porównania. Nie dopisywał nabożnych zakończeń do poszczególnych psalmów. Unikał antykizacji psalmów - nigdy nie nazywał Boga Zeusem czy Jowiszem, nieba nie nazwał Olimpem.

Parafrazował psalmy „werset po wersecie” – nie zmieniał układu poszczególnych psalmów. Jego ingerencja dotyczy głównie stylu psalmów, co widoczne jest dopiero przy żmudnej analizie porównawczej parafrazy z tłumaczeniami.

Operował bardzo bogatym słownictwem i synonimiką. Przykładowo ‘sprawiedliwy’ to: pokorny, cichy, święty, ubogi, skromny, cnotliwy, mądry, uczciwy, wierny, utrapiony, stateczny, bogobojny, niewinny *etc.* ‘Człowiek zły’ to: grzesznik, złośliwy, bezbożny, głupiec, zuchwalec, złoczyńca, przestępca, potwarca, jawnogrzesznik, głupi, hardy, pyszny, obłudny, zuchwały, zdradliwy *etc.*

Poeta harmonijnie łączył w parafrazie dwie wielkie tradycje kultury śródziemnomorskiej: grecko – rzymską oraz judeochrześcijańską.

Unikał monotonii. Jego olbrzymia troska o strofikę i wersyfikację zaowocowała różnorodnością zbioru psalmów. Cechę charakterystyczną poezji hebrajskiej stanowi paralelizm członów. Gdyby Kochanowski chciał w pełni zastosować zasadę paralelizmu, cofnąłby się na wcześniejszy etap rozwoju naszej wersyfikacji i musiałby zrezygnować z przerzutni, a tego nie chciał. Dlatego pisał wierszem sylabicznym, z ustabilizowaną średniówką i dokładnym rymem żeńskim, w przeważającej mierze rymem gramatycznym, który ówczesnie postrzegany był jako elegancki. Stosował przerzutnię. Wykorzystał 42 układy stroficzne. Dwudziestu trzech typów zastosowanych przez niego zwrotek jeszcze nigdy dotąd nie było w polskiej poezji. Przeważa u niego strofika typu horacjańskiego.

Psalterz charakteryzuje się bogactwem metafor i epitetów. Poeta często posługuje się tzw. epitetem zaprzeczonym (z przedrostkiem nie-), zalecanym przez Arystotelesa – np. Bóg: niewysłowiony, niewychwalony, nieogarniony, nieodmieniony. Troskę o epitety należy podkreślić z tego względu, że poezja hebrajska jest uboga w przymiotniki.

Piękno *Psalterza* polega na tym, że Kochanowski wiernie oddał biblijny sens, wspaniałym, kunsztownym językiem poezji.

11. Recepcja i znaczenie utworu

Już w trakcie pracy część psalmów poeta posyłał znajomym, śpiewano je w dworach szlacheckich, stamtąd przenikały do gminu. Piękno parafrazy czytelnicy dostrzegli natychmiast. *Księga psalmów* dzięki Kochanowskiemu na trwałe zakorzeniła się w naszej kulturze. Psalmy były zarówno czytane, jak i śpiewane (niektóre z nich śpiewa się do dziś). *Psalterz* był też książką poety najczęściej wydawaną - w latach 1579-1641 ukazało się 28 wydań. Wiadomo również, że czytelnicy przepisywali ręcznie często cały zbiór.

Utwór czytali zarówno katolicy, jak i protestanci. Dzięki tłumaczeniom psalmy dotarły też do wyznawców prawosławia. Wzorując się na Kochanowskim, wszystkie psalmy na język rosyjski przełożył w roku 1680 Symeon Połocki. Rymowany przekład rumuński z roku 1673,

którego autorem był metropolita mołdawski Dosoftej, również nosi ślady wpływu poezji Kochanowskiego⁴.

Psalterz ukształtował w świadomości odbiorców wzorzec polszczyzny literackiej oraz języka poetyckiego. Z tego względu stał się punktem odniesienia dla wszystkich kolejnych poetów parafrazujących psalmy. W epoce oświecenia poetę otoczono kultem. Był przecież prawodawcą literackiej polszczyzny. Po Kochanowskim psalmy parafrazowali m.in.: Mikołaj Sęp Szarzyński i Franciszek Karpiński. Krytycy negatywnie ustosunkowali się do parafrazy Karpińskiego, który przerobił psalterz Kochanowskiego na modłę sentymentalną.

Wraz z utratą niepodległości ojczyzny sława Kochanowskiego rosła, a psalm jako gatunek literacki otrzymywał pozareligijne treści – np. patriotyczne.

W XX wieku psalmy przekładali: Leopold Staff, Roman Brandstaetter, Czesław Miłosz. Hołd Kochanowskiemu złożył poeta współczesny, ks. Jan Twardowski, który w wierszu pt. *Kochanowskiego przekład psalmów* pisał:

Powróć mi Panie z dawnych lat
herbaty gorzkiej łyk w manierce
i umarłego ojca list
sweter od siostry matki serce

Kochanowskiego przekład psalmów
spalony z Wilczą w czas powstania
i wszystko, czego życzę innym –
a sam niestety nie dostanę.

Wśród najcenniejszych pamiątek ksiądz Jan Twardowski wymienił *Psalterz Dawidów*, który spłonął w czasie Powstania Warszawskiego...

⁴ Por. *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, tom II, Warszawa 1985, s. 261, hasło 'Psalterz Dawidów'.